

BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI ILMIY AXBOROTI

Научный вестник Бухарского государственного университета
Scientific reports of Bukhara State University

5/2024

E-ISSN 2181-1466

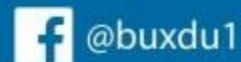

9 772181 146004

ISSN 2181-6875

9 772181 687004

5/2024

BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI ILMIY AXBOROTI
SCIENTIFIC REPORTS OF BUKHARA STATE UNIVERSITY
НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК БУХАРСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

Ilmiy-nazariy jurnal
2024, № 5, aprel

Jurnal 2003-yildan boshlab **filologiya** fanlari bo'yicha, 2015-yildan boshlab **fizika-matematika** fanlari bo'yicha, 2018-yildan boshlab **siyosiy** fanlar bo'yicha, **tarix** fanlari bo'yicha 2023 yil 29 avgustdan boshlab O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar Vazirligi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasining dissertatsiya ishlari natijalari yuzasidan ilmiy maqolalar chop etilishi lozim bo'lgan zaruriy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan.

Jurnal 2000-yilda tashkil etilgan.

Jurnal 1 yilda 12 marta chiqadi.

Jurnal O'zbekiston matbuot va axborot agentligi Buxoro viloyat matbuot va axborot boshqarmasi tomonidan 2020-yil 24-avgust № 1103-sonli guvohnoma bilan ro'yxatga olingan.

Muassis: Buxoro davlat universiteti

Tahririyat manzili: 200117, O'zbekiston Respublikasi, Buxoro shahri Muhammad Iqbol ko'chasi, 11-uy.

Elektron manzil: nashriyot_buxdu@buxdu.uz

TAHRIR HAY'ATI:

Bosh muharrir: Xamidov Obidjon Xafizovich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Bosh muharrir o'rinbosari: Rasulov To'liqin Husenovich, fizika-matematika fanlari doktori (DSc), professor

Mas'ul kotib: Shirinova Mexrigiyo Shokirovna, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Kuzmichev Nikolay Dmitriyevich, fizika-matematika fanlari doktori (DSc), professor (N.P. Ogaryov nomidagi Mordova milliy tadqiqot davlat universiteti, Rossiya)

Danova M., filologiya fanlari doktori, professor (Bolgariya)

Margianti S.E., iqtisodiyot fanlari doktori, professor (Indoneziya)

Minin V.V., kimyo fanlari doktori (Rossiya)

Tashqarayev R.A., texnika fanlari doktori (Qozog'iston)

Mo'minov M.E., fizika-matematika fanlari nomzodi (Malayziya)

Mengliyev Baxtiyor Rajabovich, filologiya fanlari doktori, professor

Adizov Baxtiyor Rahmonovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Abuzalova Mexriniso Kadirovna, filologiya fanlari doktori, professor

Amonov Muxtor Raxmatovich, texnika fanlari doktori, professor

Barotov Sharif Ramazonovich, psixologiya fanlari doktori, professor, xalqaro psixologiya fanlari akademiyasining haqiqiy a'zosi (akademigi)

Baqoyeva Muhabbat Qayumovna, filologiya fanlari doktori, professor

Bo'riyev Sulaymon Bo'riyevich, biologiya fanlari doktori, professor

Jumayev Rustam G'aniyevich, siyosiy fanlar nomzodi, dotsent

Djurayev Davron Raxmonovich, fizika-matematika fanlari doktori, professor

Durdiyev Durdimurod Qalandarovich, fizika-matematika fanlari doktori, professor

Olimov Shirinboy Sharofovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Qahhorov Siddiq Qahhorovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Umarov Baqo Bafoyevich, kimyo fanlari doktori, professor

Murodov G'ayrat Nekovich, filologiya fanlari doktori, professor

O'rayeva Darmonoy Saidjonovna, filologiya fanlari doktori, professor

Navro'z-zoda Baxtiyor Nigmatovich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Hayitov Shodmon Ahmadovich, tarix fanlari doktori, professor

To'rayev Halim Hojiyevich, tarix fanlari doktori, professor

Rasulov Baxtiyor Mamajonovich, tarix fanlari doktori, professor

Eshtayev Alisher Abdug'aniyevich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Quvvatova Dilrabo Habibovna, filologiya fanlari doktori, professor

Axmedova Shoira Nematovna, filologiya fanlari doktori, professor

Bekova Nazora Jo'rayevna, filologiya fanlari doktori (DSc), professor

Amonova Zilola Qodirovna, filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent

Hamroyeva Shahlo Mirjonovna, filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent

Nigmatova Lola Xamidovna, filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent

Boboyev Feruz Sayfullayevich, tarix fanlari doktori

Jo'rayev Narzulla Qosimovich, siyosiy fanlar doktori, professor

Xolliyev Askar Ergashovich, biologiya fanlari doktori, professor

Artikova Hafiza To'ymurodovna, biologiya fanlari doktori, professor

Hayitov Shavkat Ahmadovich, filologiya fanlari doktori, professor

Qurbonova Gulnoz Negmatovna, pedagogika fanlari doktori (DSc), professor

Ixtiyarova Gulnora Akmalovna, kimyo fanlari doktori, professor

Rasulov Zubaydullo Izomovich, filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent

Mirzayev Shavkat Mustaqimovich, texnika fanlari doktori, professor

Samiyev Kamoliddin A'zamovich, texnika fanlari doktori, dotsent

Esanov Husniddin Qurbonovich, biologiya fanlari doktori, dotsent

Zaripov Gulmurot Toxirovich, texnika fanlari nomzodi, professor

Jumayev Jura, fizika-matematika fanlari nomzodi, dotsent

Klichev Oybek Abdurasulovich, tarix fanlari doktori, dotsent

G'aybulayeva Nafisa Izattullayevna, filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent

MUNDARIJA *** СОДЕРЖАНИЕ *** CONTENTS

TILSHUNOSLIK *** LINGUISTICS *** ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Менглиева М.Б.	Инглиз-ўзбек тилларида аспектуаллик парадигмаси таркиби	3
G'aniyeva O.X., Axmedova A.A.	AQSH ko'p madaniyatli adabiyotida travmatik realizm an'analarning ijtimoiy-nazariy asoslari	9
Islomov D.Sh.	Psixolingvistika haqida fikr-mulohazalar	13
Khamrakulova S.F.	Comparative analysis of the phraseological units expressing childhood in the english and uzbek languages	18
Kodirov A.A.	Differences between cognitive linguistics and linguoculturological studies	22
Mirxodjaeva F.U.	Zamonaviy tilshunoslikda assotsiativ maydonni o'rganish	26
Muminova N.S.	Haqiqat konseptining kognitiv - pragmatik tadqiqi	34
Pardayeva M.Ch.	Lingvomamlakatshunoslik tamoyillari tahlil va tasnifi	39
Qodirova G.S.	Xalq dostonlari tilini o'rganishdagi lingvostatistik metod va usullar	46
Fayziyeva A.A., Qurbonov L.U.	Phraseological units in english and their analysis	50
Qurbonova N.M.	Jahon tilshunosligida rang bildiruvchi sifatlarning tadqiqi masalasi	54
Rakhimova Sh.R.	The use of staccato sentences in narrative fragmentation in Colum Mccann's "Transatlantic"	60
Samandarova G.Y.	Qo'shma gap shaklidagi "hasharot" lmg asosida shakllangan paremalarning ayrim xususiyatlari	64
G'aniyeva O.X., Sattarova A.S.	Til taraqqiyotining derivatsion qonuniyatlarini o'rganish – zamon talabi	69
Usmonova Z.H., Azimjonova E.T.	Challenges in listening comprehension through a comparative (on the example of Judith Mcnaught and Abdulla Kodiri's works	73
Qambarova M.M.	Arxitektura-qurilish terminlari lug'atlarining chog'ishtirma tahlili	79
Akramov B.Q., Zaripov J.A.	Fransuz tilida tijorat terminoleksikasining lingvomadaniy xususiyatlari	85
Сафин Д.Ш.	Теоретические особенности исследования современных	89

	немецких лексикографических источников	
Nigmatova L.Kh.	Linguistic system of lexemes of plant names	94
Alimova S.S.	Studying nouns in the english language	98
Khamdamova G.Kh.	Exploring the polysemy of words in proverbs: a linguistic analysis	103
Abidova Z.X.	Tafakkur fe'llarining o'zbek tili izohli lug'atidagi talqini	107
Rasulov Z.I., Ahrorova N.A.	O'zbek tili mifologemalarining til va nutqda voqealanish xususiyatlari	110
Tohirova U.A.	Language and identity in the literature of migration	115
Toirova G.I., Hamroyeva N.N., Oripova P.V., Quziyeva T.F.	Minnatdorchilik – nutqiy etiket sifatida	122
Xalikova M.X.	Rus-ingliz tillari numerologik komponentli birliklarida madaniy kodning voqelanishi	128
Seyidov R.	Arabic from semantic point of view	135
Djumabayeva J.Sh., Bekmurodova F.N.	Theoretical basis of pragmatic equivalence in the translation of literary texts	141
Achilova R.A.	Allusions in the function of quotes, proverbs, sayings and phraseological units	146
Ahmedov A.R.	O'zbek va tatar tili unli tovushlari	151
Kurbanazarova N.Sh.	Qo'ng'iro't etnonimi etimologiyasiga oid ba'zi mulohazalar	157
G'aybullayeva N.I.	Lingvokulturologiya ilmiy fan sifatida	160
Saidov S.S.	Lingvomadaniyatshunoslik va korpus lingvistikasi: sohalararo mushtaraklik	166
Adizova N.I.	Turizmga oid matnlarda milliy-madaniy birliklar ifodasi (tarixiy manbalar asosida)	170
Мавлонова Ў.Х.	Инглиз тилида хушмуомалаликнинг прагмалингвистик ва социолінгвистик категория сифатидаги роли	174
Hamroyeva M.R.	Antroponimik birliklarning pragmalıngvistik xususiyatlari (N.Norqobilov hikoyalari matni asosida)	180

O'ZBEK VA TATAR TILI UNLI TOVUSHLARI

Ahmedov Atoulo Rahmatovich,

Buxoro davlat universiteti dotsenti, filologiya fanlari nomzodi

a.r.ahmedov@buxdu.uz

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek va tatar tillarining unli fonemalari borasida fikr yuritilgan. Bunda unli fonemalarning har bir tildagi o'ziga xos xususiyati va tildagi o'rni bayon qilingan.

Kalit so'zlar: Turkiy tillar, o'zbek tili, tatar tili, unli tovush, singormonizm, qattiq-yumshoq unlilar, cho'ziq-qisqa unlilar.

ГЛАСНЫЕ УЗБЕКСКОГО И ТАТАРСКОГО ЯЗЫКОВ

Аннотация. В данной статье рассматриваются гласные фонемы узбекского и татарского языков. В нем описаны конкретные характеристики гласных фонем в каждом языке и их роль в языке.

Ключевые слова: Тюркские языки, узбекский язык, татарский язык, гласный звук, сингармонизм, твёрдо-мягкие гласные, долгие-краткие гласные.

VOWEL SOUNDS OF UZBEK AND TATAR

Abstract. This article examines the vowel phonemes of the Uzbek and Tatar languages. It describes the specific characteristics of vowel phonemes in each language and their role in the language.

Keywords: Turkic languages, Uzbek language, Tatar language, vowel sound, singhormonism, hard-soft vowels, long-short vowels.

Kirish. O'zbek va tatar tillari turkiy tillar oilasiga mansub bo'lib, o'zaro umumiylikka egadir. Shu bilan birga o'ziga xos xususiyatlari mavjudki, bularning tadqiqidan oldin, turkiy tillarda unlilar masalasiga e'tibor qaratish lozim. Turkiy tillarda unlilar taraqqiyoti masalasida ham undoshlarda bo'lgani kabi ikki xil qarash mavjud. Birinchi – turkiyshunoslarning asosiy ko'pchiligi qarashlari [1] – turkiy bobotilda morfemalar tarkibida unlilarning barqarorligiga va ma'no farqlash yukini o'ziga olishiga asoslansa, ikkinchi dunyoqarash bunga tamoman zid fikrni ilgari suradi – turkiy tillar morfemalarida barqaror fono-fonologik moddiy qobiq undoshlar bo'lib, unlilar moddiy shakli asosan undoshlardan iborat bo'lgan morfemalarni so'z tarkibida bir-biriga bog'lashga xizmat qilgan.

Asosiy qism. Birinchi qarash tarafdorlari turkiy bobotilda 16 unli fonemalardan iborat vokalizm tizimini tiklashadi *a, a', a; a', a'; i, i', i; i', i'; o, o', o; o', o'; u, u', u; u', u'*: va bu unlilarni quyidagi 4 turdagi juftliklarga birlashtiradi:

1. Qatoriga ko'ra – unlilar talaffuzi jarayonida tilning gorizontal harakati – oldinga, tishlarga qarab (bunda old qator, yumshoq unlilar unlilar hosil bo'ladi), yoki orqaga, yumshoq tanglay tomonga qarab harakati (bunda orqa qator, qattiq unlilar hosil bo'ladi):

Orqa qator (qattiqqlar) a, a'; o, o'; u, u'; i, i'

Old qator (yumshoqlar) a', a'; o', o'; u', u'; i', i'

2. Cho'ziqlik (unli talaffuzining davomiyligi) va qisqaligiga ko'ra.

Qisqa unlilar a, a'; o, o'; u, u'; i, i'

Cho'ziq unlilar a:, a':; o:, o':; u:, u':; i:, i':

Bu fonologik belgi ustiga biroz to'xtalish lozim, zeroki cho'ziqlik~qisqalik belgisi o'zbek tilida fonologik ahamiyatli emas: o'zbek unlilarining qisqa yoki cho'ziq talaffuz etish ma'noga ta'sir etmaydi [2]. Bu xususiyatning bo'g'inning cho'ziq/qisqaligiga tayangan aruz vazni uchun juda qulayligini ulug' bobomiz Mir Alisher "Muhokamatul lug'atayn"da alohida ta'kidlagan edilar.

Cho'ziqlik/qisqalik haqida gapirganda birlamchi va ikkilamchi cho'ziqlik/qisqalikni farqlash lozim. Birlamchi cho'ziqlik/qisqalik deganda tilning fonologik tizimi morfemalarni (so'z va qo'shimchalarni) unlining cho'ziqligi yoki qisqaligi bilan zotan, tabiatan farqlashi tushuniladi: chunonchi: *ar'alam* – "bayroq", *'a:lam* – "dunyo", *toj.bar* – "etak", *ba:r* – "meva, samara", *nem.in* – ko'makchi, *predlog, i:n* – unga... Dunyo tillarining ko'pchiligida (slavyan tillaridan tashqari barcha G'arbiy Yevropa tillarida, somiy va eroniy tillarda) birlamchi cho'ziqlik/qisqalik muhim fonologik farqlardan biridir.

Ikkilamchi cho‘ziqlik/qisqalik deganda ma’lum bir fonetik holatlarda yuzaga keladigan cho‘ziqlik (chunonchi, ikki bir xil unlining yonma-yon kelishi, unlilardan keyin /h/, /y/, /w/ kabi undoshlarning kelishi) yoki qisqalik (urg‘usiz bo‘g‘inlarda unlining o‘ta qisqarib – reduksiyalanib qolishi va hatto eliziyasi, vazn talabiga ko‘ra unlini juda qisqa talaffuz etish v.h.) tushuniladi. Birlamchi cho‘ziqlik/qisqalik tilning fonologik sathi mulki bo‘lib, mustaqil fonemalarni farqlashga, fonologik yuk olishga xizmat qiladi. Ikkilamchi cho‘ziqlik/qisqalik fonemalarni farqlamaydi, fonologik yuk olmaydi, ma’lum sharoit va kontekstlarda tovushlarning variantlarini beradi, xolos.

Turkiyshunoslar turkiy bobotilda b i r l a m c h i cho‘ziqlik/qisqalik mavjud degan qarashdan kelib chiqqan holda yuqorida berilgan juftliklarni tiklashgan:

3. Labning ishtirokiga ko‘ra:

Lanlangan unlilar: o, o’, o:, o’:; u, u’:; u: ,u’: ,

Lablanmagan unlilar a, ,a’: , a: , a’:; i, i’:; i: ,i’: .

4. Og‘iz bo‘shlig‘ining hajmiga (tilning vertikal harakatiga, quyida/yuqorida bo‘lishiga) ko‘ra:

Keng (quyi) unlilar a, a’, a: ,a’: , o, o’ , o: , o’: ,

Tor (yuqori) unlilar i, i’, i: ,i’: , u, u’ , u: , u’: .

Yagona bobotil nazariyasi tarafdori fikriga ko‘ra, turkiy tillarda unlilarning bobotildan keyingi taraqqiyot davrida cho‘ziqlik~qisqalik fonologik farqi yo‘qolib, cho‘ziq hamda qisqa unlilarning divergensiyasi – indifferent unlilarga birlashishi yo‘nalishida bo‘ldi. Bu qarash tarafdorlari fikriga ko‘ra, hozirgi turkiy tillarning ayrimlarida (yoqut, qirg‘iz, turkman, chuvash) doimiy fonologik belgi sifatida [3], asosiy ko‘pchiligida (jumladan, o‘zbek, turk, qozoq, qoraqalpoq v.b.) juz‘iy holatlarda – ayrim so‘zlarda, yoki shevalarda, yodgorliklarda nofonologik, sof fonetik hodisa sifatida saqlangan birlamchi cho‘ziqlik shuning qoldidig‘idir. Haqiqatan ham, birlamchi cho‘ziqlik bu belgi fonologik ahamiyatli bo‘lmagan tillar, shevalar va yodgorliklarda ham ma’lum darajada qayd etilgan. Bu yozma yodgorliklar orasida eng mu‘tabari, tabiiyki, Mahmud Koshga‘riyning “Devon”idir. Koshg‘ariy asari lug‘at qismi boshida ikki fathali alif bilan yoziladigan *a:t*, *a:z* kabi qator so‘zlarni beradi. Lekin Koshg‘ariy davridayoq /a:/ tovushi o‘zining fonologik qiymatini yo‘qotgan edi. Buni Koshg‘ariyning o‘zi ham ta’kidlaydi. Chunki alohida kelganda ikki fathali alif bilan yoziladigan so‘zlarga boshqa turdagi qo‘shimchalar qo‘shilib, ular ko‘p bo‘g‘inlarga aylanganda, bitta alif bilan yoziladi, ya’ni *a:t* , lekin *atlandi*. Bundan tashqari, muallifning o‘zi asarining bir necha o‘rinlarida turkiy so‘zlardagi tovushlarni qisqa va qattiq talaffuz etish me‘yor va to‘g‘ri ekanligini ham ta’kidlaydi. Shuning uchun turkiy tillarda cho‘ziqlik/qisqalik azaliy, bobotil holatiga xos fonologik belgi bo‘lganligini tasavvur etish ham, moddiy-amaliy asoslash ham qiyin.

Bobotil nazariyasi tarafdorlari unlilar tizimida qat‘iy fonologik ahamiyatli belgi sifatida ajratadigan zidlanishlardan yana biri qattiqlik~yumshoqlikdir. Haqiqatan ham, qattiqlik~yumshoqlik bo‘yicha zidlanish hozirgi turkiy tillarning barchasi uchun xos bo‘lib, bu silsilada faqat o‘zbek tiligina alohida ajralib turadi – uning qator shevalarida bunday zidlanish fonologik qiymatli bo‘lsa-da, adabiy tilimizda va tayanch shevalardan ko‘pchiligida qattiqlik~yumshoqlik belgisi nofonologik, sof fonetik, pozitsiondir.

Unlilar zidlanishidagi qolgan ikki zidlanish belgisi kenglik ~ torlik, lablanganlik ~ lablanmaganlik barcha turkiy tillar uchun umumiy bo‘lib, ayrim turkiy tillarda bu zidlanish darajalanadi. Jumladan o‘zbek tilida har ikkala belgi ham darajalangan – keng ~ o‘rta ~ tor (*a ~ e’ ~ i*), lablangan ~ yarimlablangan ~ lablanmagan (*u ~ a’ ~ i*) shaklda voqelanadi. Bunday holat boshqa turkiy tillarda (totor, boshqird, uyg‘ur v.b.) ham ucharydi.

Turkiy tillar qiyosiy-tarixiy fonetikada unlilarni bobotil nazariyasi asosida talqin etish, aytib o‘tganimizdek, keng tarqalgan va ommalashgan yo‘ldir. O‘zbek tili tarixi bo‘yicha yozilgan barcha tadqiqot va tavsiflar, darslik va qo‘llanmalar (jumladan, bu satrlar muallifining “O‘zbek tilining tarixiy fonetikasi” qo‘llanmasi ham) shu nazariyaga asoslanib yozilgan va ularning barchasida o‘zbek tili tarixida unlilarning taraqqiyoti, asosan, qattiq va yumshoq unlilarning indifferent unlilarga konvergentsiyasi yo‘nalishida borgan degan fikr ilgari suriladi. Lekin turkiyshunoslik va qiyosiy-tarixiy tilshunoslik nazariyasida bu masalaga boshqacha qarash, uning tamoman o‘zgacha talqinini berish ham bor.

Turkiy tillarda morfemalarda asosiy fonologik yuk undoshlarda mujassamlashgan va unlilar, birinchidan, so‘z tarkibida morfemalarni bir-biriga bog‘lab, nutqiy butunlik yasash, ikkinchidan, morfemalardagi ma’nolarni, ma’lum darajada o‘zgartirishga (modifikatsiya qilishga – ma’lum darajada kuchaytirish yoki pasaytirish, ixtisoslashtirish v.h.) xizmat qiladi degan fikrga asoslansak, talqin boshqacha tus oladi va turkiy tillarning qiyosiy-tarixiy fonetika materallari bilan ham tasdiqlanadi. Bunda, birinchidan, unlilarda qattiq-yumshoqlik farqlanishi faqat va faqat undoshning ta’sirida bo‘ladi degan fikrga, ya’ni qadimda unlilar indifferent bo‘lib, (hozirgi o‘zbek tilida va qator turkiy shevalarda bo‘lganidek) qattiq undosh qo‘shnichiligida qattiq, yumshoq undosh yonida yumshoq ko‘rinishda voqelangan degan hukmga kelamiz.

Bunday yondashishda keng unlilar morfemada mujassamlashgan ma'noni kuchaytirishga, oshirishga tor unlilar – uni kamaytirish, pasaytirishga xizmat qilgan [4].

Morfemalarni birlashtirish va ma'noning modifikatsiyalashga xizmat qiladigan unlilar etno-mintaqaviy xoslangan bo'lishgan deb taxmin etish mumkin, yani ma'lum bir mintaqada yashagan bir etnos (qabila, toifa, elat...) bir xil unlilardan (masalan, torlardan, yoki tor va lablanganlardan), ikkinchi etnos – boshqa turdagi unlilardan (masalan, keng yoki keng va lablanganlardan, tor va lablanmaganlardan v.h.), uchinchi yana boshqa turlardan foydalangan bo'lishi ehtimoldan xoli emas. Chunki faqat shunday yondashishgina bizga turkiy tillar morfemalarida unlilarning munchalik *beqarorligining*, mohiyatan har bir morfema nisbatan barqaror undosh tarkibning *istagan* turdagi unli bilan kela olishi sababini ochib bera oladi. Bu hodisa turkiyshunoslikda va turkiy tillarda shunchalik keng ommalashgan, ma'lum-u ma'ruf hodisaki, uni atigi bir til materiallari bilan ham bimalol isbotlab bo'ladi. Chunonchi, o'zbek tilida fe'llardan ot va sifat (tarixan sifatdosh) yasovchi qo'shimchalardan biri *o'zb –gan/-g'an/-kan/-qan/-g'in/-gin/qin/-kin/-g'un/-gun/-qun/-kun*. Bizning tilimizda /+y/ unlisi birinchi bo'g'indan boshqa o'rinda qo'llanmaydi, shuning uchun tilimizda bu fonemaning *-qo'n/-ko'n/-gho'n/-go'n* variantlari mavjud emas, boshqa tillarda, masalan, qirg'iz tilida, qozoq tilida ular to'lib toshib yotibdi. Nega ayni bir morfema xilma-xil unlilar bilan kela oladi? Buning sababi bu morfemada asosiy fonologik yukni anlautdagi portlovchi tilorqa (assimilatsiya qonunlariga ko'ra o'zidan oldingi tovush bilan moslashish uchun *q/k/gh/g* ko'rinishli) undosh va auslautdagi sonor /n/ o'z ustiga olgan va ularning orasidagi unli bu ikki undoshni birlashtirish, uning butunligini ta'minlash va boshqa so'z bilan qo'shilishga imkon berishga xizmat qilgan – birlashtiruvchilik, yelimashtiruvchilik, bog'lovchilik vazifasini o'tagan degan taxmingina ochib bera oladi. Yelimashtiruvchi bu unlining qanaqaligining ahamiyati deyarli bo'lmagan – bir etno-mintaqaviy guruh bu maqsadda *a, a'*, ikkinchisi – *i, i'*, uchuchisi *o, o'*, to'rtinchisi *u, u'* kabi unlilardan foydalangan bo'lishi ehtimoldan xoli emas. Bu etno-mintaqaviy guruhlar o'zaro aralashib, qorishib ketgandan keyin ayni bir morfemada *istagan* turdagi unlining kela olishi, bir hosilada u bir turdagi unli bilan, ikkinchi hosilada boshqa turdagi unli bilan saqlanib qolishi yuzaga kelgan. Bunday variantlilik bora-bora fonetik variantlarning ixtisoslashishiga – tarixan fonetik variantlarning o'ziga xos ma'no va vazifa kashf etishiga olib kelgan. Mana shunday faraz turkiy tillarda keng yoyilgan bu hodisa sababini ochib bera oladi, xolos.

Masalaga bunday yondashadigan bo'lsak, turkiy tillarda unlilar tizimida tarixiy taraqqiyot unlilar konvergentsiyasi asosida emas, tamoman, boshqa hodisalar:

- eng avvalo, fonologizatsiya (fonologik qiymat kashf etish),
- ikkinchidan, divergensiya va ixtisoslashish,
- va eng keyingisi sifatida divergensiya

yo'nalishlarida borgan degan xulosaga kelishimiz kerak. Endi bu hodisalarning har birining mohiyati va turkiy tillar qiyosiy-tarixiy fonetikada tutgan o'rni hamda natijalari haqida to'xtalamiz.

Fonologizatsiya (fonemizatsiya, fonemalashuv) deb tovushning ma'lum bir variantining tarixiy taraqqiyot natijasida ma'no farqlash vazifasini kashf etishi va tarixiy fonetik variantdan mustaqil fonemaning rivojlanish jarayoniga aytiladi. Bu hodisa eng avvalo turkiy unlilarning qattiq va yumshoq variantlaridan qattqlik ~ yumshoqlik bilan fonologik farqlanuvchi mustaqil fonemalarning rivojlanishida namoyon bo'ladi. Bu jarayon tilda tejam qonunining ta'siri va qattqlik ~ yumshoqlik bilan fonologik farqlanuvchi undoshlardan bu vazifaning unlilarga o'tishi bilan bog'liq. Ilk bosqichda unlining qattqligi yoki yumshoqligi qo'shni *undoshning* qattqlik/yumshoqligi bilan belgilansa, asta-sekin bu yuk unli zimmasiga o'ta boshlaydi – tilda 13-15 juft undoshda qattqlik~yumshoqlikni farqlashdan ko'ra 3-4 juft unlida buni farqlash katta tejam va qulaydir. Shuning ta'sirida undoshlarda qattqlik ~ yumshoqlik fonologik zidlanishining mu'tadillashuvi va unlilarda bunday zidlanishning ma'no farqlash qiymatini qabul qila boshlashi kuzatiladi – qattiq va yumshoq undoshlarning indifferent undoshga birlashishi – konvergentsiyasi jarayoni unlilarda ters hodisa – divergensiya – indifferent unlilardan mustaqil old qator (yumshoq) va orqa qator (qattiq) unlilarning rivojlanishi bilan yonma-yon va uzviy bog'liqlikda boradi. Bu ikki hodisani birini ikkinchisidan ajratib bo'lmaydi – ular o'zaro bog'liq va yaxlit bir jarayon – turkiy tillar fonologik tizimining takomillashuvining yuzaga chiqish shakllaridir.

Hozirgi turkiy tillarda (oldingi ma'ruzada aytib o'tganimizdek) o'zbek tilidan boshqa barcha turkiy tillarda bu jarayon nihoyasiga yetgan. Shuning uchun o'zbek tilidan boshqa barcha turkiy tillarda unlilar qatorga ko'ra qat'iy fonologik zidlanishga ega va yumshoq ~ qattiq (old qator ~ orqa qator) unlilar alohida-alohida mustaqil fonemalarni tashkil etadi – o'zbek tilidan boshqa barcha turkiy tillarda unli fonemalar miqdori 4 juftdan *kam* emas. Bular:

Orqa qator (qattiq)	<i>a, o, u, i,</i>
Old qator (yumshoqlar)	<i>a', o', u', i'.</i>

Albatta, har bir muayyan turkiy tilda o'ziga xos boshqa unlilar (o'rta keng /e/, o'rta keng /o/, yarimlablangan /a^o/, o'ta qisqa /i/ va /u/, cho'ziq unlilar v.h.) mavjud. Bunday unlilar har bir tilning o'zining juz'iy, o'ziga xos xususiyatlaridir. Bunday unlilarning shakllanishi turkiy tillar unlilar tizimida asosan unlilar divergensiyasi bilan bog'liq. Bunday xususiy unlilar turkiy tillarda amalda bo'lgan – t o r a y i s h – ma'lum tillar va mavqelarda keng unlilarning torayishi va um/a'/ning /a'/ va o'rta keng/e/ga, um/o/ning /o'/ va o'rta keng /o/ va /u/ga ajralishi, – buning aksi bo'lgan k e n g a y i s h um/i'/ning /i'/ va o'rta keng /e/ ga, um./u/ning /u/ va o'rta keng /o/ga bo'linishi, – l a b i a l i z a t s i y a (lablanish) – um/a/ning /a/ va /a^o/ga ajralishi, – diftonglashuv /w/, /h/, /y/ kabi undoshlarning ayrim unlilar bilan birikib /a^d/, /a^d/, /u^d/, /u^d/ diftonglarini berishi hodisalari natijasida rivojlangan. Bunday “xususiy unlilar” (chunonchi, o'zbek va bir qator boshqa tillar va shevalarda /a^o/) muayyan tillarda fonologik qiymatga ega bo'lgan alohida fonemalarning rivojlanishi bilan bog'liq.

Demak, xulosa qilib ayta olamizki, turkiy tillarda unlilar taraqqiyoti undoshlar tizimi bilan uzviy bog'liqlikda sodir bo'lgan va uning asosiy yo'nalishi undoshlar taraqqiyoti bilan hamohang, lekin qarama-qarshi yo'nalishda borgan: – undoshlar qattqlik ~ yumshoqlik fonologik zidlanish xususiyatini unlilarga bergan. Pirovard oqibatda 13-15 juft shunday undoshning indifferent undoshlarga konvergentsiyasi qattqlik ~ yumshoqlik fonetik (nofonologik) variantlarga ega bo'lgan 4 juft indifferent unlidan 8 mustaqil fonemaning divergensiyasi bilan qoplangan. Bunday “almashinish”da til taraqqiyotida tejam qonuni eng yorqin shaklda voqelanishi ko'rish mumkin: 13-15 juftlikning bajaradigan vazifasi 3-4 juftlikka o'tgan!

Endi ikki og'iz so'z o'zbek tilining unli fonemalar tizimining turkiy tillar qiyosiy-tarixiy fonetikada tutgan o'rni haqida. Tilimiz unlilar tizimiga “to'liq nazariyasi” tarafdorlari va fonologik taraqqiyotning, asosan, undoshlar konvergentsiyasi va unlilar divergensiyasi yo'nalishidan borganligi nuqtayi nazaridan yondashadigan bo'lsak, tilimizning turkiy tillar fonologik silsilasida tamoman o'ziga xos xususiyatga ega ekanligining guvohi bo'lamiz: O'zbek tilida to'rt juft umumturkiy indifferent unli – /⁺i/, /⁺u/, /⁺o/, /⁺a/ saqlangan. Tabiiyki, bu unlilarning tilimizda saqlanib qolishi tilimizda unlilarda qattqlik ~ yumshoqlik zidlanishining fonologik belgi darajasiga ko'tarilmagani va undoshlar tizimida qattqlik ~ yumshoqlik bilan fonologik zidlanuvchi /q/ ~ /k/, /gh/ ~ /g/ oppozitsiyalarining mavjudligi bilan chambarchas bog'liq. Shu nuqtayi nazaridan tilimiz tarixini tavsiflar ekanmiz, biz tilimizdagi unlilar konvergentsiya asosida hosil bo'lgan deb emas, balki tilimizda turkiy tillar uchun eng qadimiy xususiyat – unlilarda qattqlik ~ yumshoqlik belgisiga ko'ra indifferentlik saqlangan va barcha boshqa turkiy tillar vokalizmini “ostin-ustun” qilgan unlilar divergensiyasi hodisasi tilimiz unlilarini chetlab o'tgan degan xulosaga kelishimiz mumkin.

O'zbek va tatar tillari unli fonemalarining o'zaro qiyosiga o'tsak. O'zbekiston va Tataristondan tashqari dunyoning ko'plab mamlakatlarida o'zbek va tatar tillarida so'zlashuvchi xalqlarni uchratish mumkin. Jumladan, sobiq Ittifoq, Finlandiya, Turkiya, Germaniya, Amerika, Xitoy, Yaponiya, Avstraliya va boshqalar.

Har ikkala til o'zining uzoq yozuv tarixiga ega. Boshqa turkiy xalqlarda bo'lgani kabi ularning yozuv tarixi ham O'rxun-Enasoy obidalariga borib taqaladi. O'zbek olimlari (G'Abdurahmonov, A.Rustamov) va tatar olimlarining (A.Muxammadiyev, N.Fattax) isbotlashicha turkiy xalqlar eramizgacha ham o'z yozuvlariga ega bo'lganlar. Keyin, X asrdan boshlab, islom bilan birgalikda arab alifbosini qabul qilganlar. XX asrning 20-yillariga kelib, lotin yozuviga (“yanalif” – yangi alifbo) o'tilgan. Ammo uncha ko'p vaqt amalda bo'lmagan. Ikkinchi jahon urishidan oldin o'zbeklar va tatarlar kirill alifbosiga o'tishgan. Kirill yozuviga asoslangan o'zbek alifbosiga o', q, g', h harflari va tatar tilining o'ziga xosligidan kelib chiqib krill alifbosiga 6 harf qo'shishgan. Ammo kiril alifbosi ko'pgina turkiy tillarning nutq imkoniyatlarini ifodalay olmas edi. Shuning uchun o'z davrida qayta lotinga o'tish masalasi ham kun tartibiga qo'yilgan.

XX asrning 90-yillariga kelib, ushbu masala ijobiy hal qilindi va ko'plab turkiy xalqlar qatori o'zbek va tatarlar ham lotin alifbosini qabul qilishdi. O'zbekistonda 1993-yildan va Tataristonda 2001-yildan boshlab boshlang'ich sinflar lotin alifbosida o'qishni boshlashdi. Qisqa davr ichida uch marotaba alifboni almashtirish o'zbek va tatar xalqining yozma madaniyatidan cheklab qo'ydi.

Ushbu tillar YUNESKOning ma'lumotiga ko'ra, o'z qurilishi, tuzilishi va mantiqiyliqi bilan dunyoda to'rtinchi o'rinda turar ekan. Shu nuqtayi nazardan uni kompyuter tili sifatida qo'llash mumkin. O'zbek yoki tatar tilini bilish barcha turkiy tillarni tushunish uchun asos bo'ladi.

Dastlab, lotin yozuviga asoslangan o'zbek alfavitga murojaat qilamiz:

A a, B b, D d, E e, F f, G g, H h, I i, J j, K k, L l, M m, N n, O o, P p, Q q, R r, S s, T t, U u, V v, X x, Y y, Z z, O' o', G' g', Sh sh, Ch ch, ng, ' ,

Alifboda tatar tilida mavjud bo'lmagan (**Q q, G g'**) harflari mavjud.

Krill yozuviga asoslangan tatar alfavitga murojaat qilamiz:

Аа, Әә, Бб, Вв, Гг, Дд, Ее, Ёё, Жж, Җҗ, Зз, Ии, Йй, Кк, Лл, Мм, Нн, Ңң, Оо, Өө, Пп, Рр, Сс, Тт, Уу, Үү, Фф, Хх, Һһ, Цц, Чч, Шш, Щщ, Ъъ, Ыы, Ьь, Ээ, Юю, Яя.

E'tibor qilsangiz, o'zbek tili alifbosidan farqlanuvchi 7 harf mavjud (**Ə, Жж, Ңн, Өө, Үү, Һһ, Шш**).

Tatar tiliga xos bo'lgan 9 ma'no va shakl farqlovchi unli fonema mavjuddir (O'zbek tilida esa bunday farqlanish yo'q). Ular qattiq va yumshoq variantlariga ega juftliklar: **а-ә, у-ү, ы-е, о-ө**. Faqatgina **“i”** tovushining qattiq varianti mavjud emas.

Unli tovushlarning bunday juftlik hosil qilishi singarmonizm qonunyati bilan bog'liqdir.

Demak, tatarcha so'zlar yo qattiq, yo yumshoq bo'lar ekan:

бар-ма-ган-нар-дыр (bormagandir)

күр-мә-гән-нәр-дәр (ko'rmagandir).

Ko'rinib turibdiki, birinchi so'zdagi barcha tovushlar qattiq, ikkinchi so'zdagi barcha tovushlar yumshoqdir. O'zbek tilida esa bunday tovushlar indifferent unlilar bilan ifodalanadi.

Tatar tilidagi unli “a” tovushi cho'ziq, so'z boshida va birinchi bo'g'inda ozgina lablangan:

апа [a°pa] – opa, amma, xola.

абый [a°byj] – aka, amaki, tog'a.

Yumshoq “ə” qattiq “a”dan til oldiligi bilan farqlanadi. “ə” talaffuz qilinganda til oldinga harakatlanib, uning uchi pastki tishlarga bir oz tegadi. “a” talaffuz qilinganda esa til orqaga harakatlanadi va til orti tanglay tomon bir oz ko'tariladi. Talaffuz qilib ko'rganda bu holat yaqqol ko'rinadi: **а-ә, ә-а, а-ә, ә-а**.

So'zlar talaffuzida esa aniq seziladi:

әни (ona) – *әни-ләр-га* (onalarga)

әти (ota) – *әти-ләр-га* (otalarga)

әби (bibi) – *әби-ләр-га* (buvilarga, bibilarga).

E'tibor qaratilishi lozim bo'lgan o'rni shundan iboratki, yumshoq o'zakka yumshoq qo'shimcha qo'shiladi va qattiq o'zakka qattiq qo'shimcha qo'shiladi:

апа [a°pa] (opa) – *апа-лар-га* [a°palarga] (opalarga)

абый [a°byj] (aka) – *абый-лар-га* [a°byjlarга] (akalarga)

бала [ba°la] (bola) – *бала-лар-га* [ba°lalarга] (balalarga)

So'zlarni o'qiymiz: *мә* – ma, *әйе* – ha, *мәгез* – mana (maba sanga), *әниләр* – onalar, *әбиләр* – buvilar (bibilar).

Tatar tilida “ы” va “е” doimo qisqa talaffuz etiladi. Ayniqsa, urg'usiz bo'g'inda bu fonemalar juda qisqa ifodalanadi:

безгә [bezgə] (bizga), *сезгә* [sezgə] (sizga), *кәрде* [kerde] (kirdi), *ылыс* [ylis] (igna, ignabarg), *тырма* [tyrma] (tirna, xaskash).

“ы” va “е” tovushlari ko'pincha ikkinchi va oxirgi bo'g'inlarda qo'llaniladi: *барды* [ba°ry] (bordi), *абыйсы* [a°byjsy] (akasi), *кәрде* [kerde] (kirdi), *безнеке* [bezneke] (bizniki).

Yana bir unli fonema “y” va “Y” o'zining qattiq yumshoqligi bilan, tatar tilida, bir biridan farq qiladi. O'zbek tilida esa bular indifferent hisoblanadi.

Yumshoq “y” tovushi ham qattiq “y” tovushi kabi talaffuz qilinadi, xuddi “ə” tovushi talaffuzida bo'lganidek, til oldinga tomon harakat qiladi:

зур (katta), *ул* (u), *су* (suv) (So'gig'a oqar **su** zor yig'lab. A.Navoiy), *утыр* [u°tyr] (o'tir), *күз* (ko'z), *үз* (o'z), *үлән* (o't, o't o'lan), *үт* (o'tmoq).

Unli “o”, “ö” lablangan va qisqa fonema hisoblanadi. O'zbek tilida qattqlik va yumshoqlik formalari mavjud emas. Tatar tilida yumshoq “ö”ni talaffuz qilganda til oldinga harakatlanib, lablar cho'chchayadi. Bu tovushlar bir biridan qattiq va yumshoqligi bilan farqlanadi:

Qattiq	Yumshoq
солы [solo] (suli)	сөлге [sölgə] (sochiq)
торды [tor-do] (turdi – fe'l)	көзге [közge] (oyna)
олы [olo] (yoshi ulug', “yosh ulli”)	сөте [söte] (uning suti)
оны [ono] (uning, uni)	көлке [kölkə] (kulgi)

So'zning keyingi bo'g'inlarida keluvchi “ы”, “е” o'rnida “o”, “ö” eshitilsada, “o” va “ö” faqatgina birinchi bo'g'inda yoziladi:

көлке [kölkə] – kulgi;

торды [tor-do] – turdi;

O'zining qattiq variantiga ega bo'lmagan “и” fonemasi o'zbek tilidagi “i” tovushidan farq qilmaydi:

мин – men;

син – sen;

кил – kel;

ил – mamlakat;

эби [эбий] – buvi (bibi);

Ayrim soʻzlarda soʻz va boʻgʻin oxirida ozgina “y” tovushi qoʻshiladi:

ки [кий] – kiy (kiyin).

Xulosa qilib aytganda:

1) tatar tilida unli fonemalar (tovushlar) oʻzining qattiq va yumshoq variantiga (shorigiga) ega (hattoki, tadqiq nuqtayi nazaridan “i” unlisiga [ый] tovushini zid qoʻyish mumkin: **ти-\тый-; үти-\утый-** va boshqalar). Oʻzbek tilida bunday holat mavjud emas;

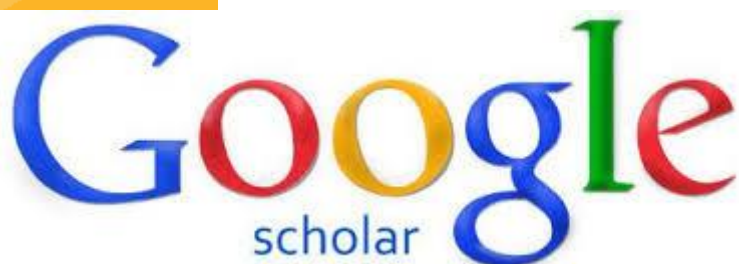
2) unli tovushlarning bunday ikki variantda boʻlishi, turkiy tillarda singarmonizm (lab va tanglay) qonuniyatining mavjudligidan dalolat beradi;

3) tatar tilida **а-э, у-ү, и** tovushlari choʻziq va **о-о, ы-е** tovushlari qisqadir;

4) tatar tiliga rus tilidan oʻzlashgan **о, э, ы** tovushlari choʻziq talaffuz qilinadi: *спорт, этаж, телефон, посылка*. Oʻzbek tilida esa odatiy holatda ifodalanadi.

ADABIYOTLAR:

1. *Сравнительно-историческая грамматика. Фонетика. В.16-65 (Е.Тенишев tahriri ostida).*
2. *Неъматов Х. Ўзбек тилининг тарихий фонетикаси. Т.; Ўқитувчи 1995. -В 29-30.*
3. *Сафиуллина Ф.С. Татарский на каждый день (Самоучитель). Казань: ТаРИХ, 2001. С. –352.*
4. *Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика. – М.: Наука, 1984. -486 с.*

**"SCIENTIFIC REPORTS
OF BUKHARA STATE
UNIVERSITY"**

The journal was composed
in the Editorial and
Publishing Department of
Bukhara State University.

Editorial address:

Bukhara, 200117
Bukhara State University, main
building, 2nd floor, room 219.
Editorial and Publishing
Department.
[https://buxdu.uz/32-buxoro-
davlat-universiteti-ilmiy-
axboroti/131/131-buxoro-davlat-
universiteti-ilmiy-axboroti/](https://buxdu.uz/32-buxoro-davlat-universiteti-ilmiy-axboroti/131/131-buxoro-davlat-universiteti-ilmiy-axboroti/)
e-mail:
nashriyot_buxdu@buxdu.uz

Printing was permitted
30.05.2024 y. Paper format
60x84,1/8. Printed in express
printing method. Conditional
printing plate – 35,30.
Circulation 70. Order № 30.
Price is negotiable.
Published in the printing house
"BUKHARAHAMD PRINT" LLC
Address: Bukhara,
K.Murtazayev street, 344